

Лекція 14-15. Тема. Політична еліта та лідерство.

План лекції

- 1 Походження політичної еліти і її роль у суспільстві.
- 2 Політична еліта: структура й системи відбору.
- 3 Сучасні теорії еліт.
- 4 Політична еліта України 1. Політичне лідерство
- 5 Природа й сутність лідерства.
- 6 Типологія політичного лідерства.
- 7 Функції політичних лідерів.
- 8 Сучасні тенденції в розвитку політичного лідерства.

Література:

1. Баранівський В.Ф. Політологія: Підручник / В.Ф. Баранівський. – Київ: Національна академія управління, 2016 р. – 236 с.
2. Воронянський О.В., Кулішенко Т.Ю., Скубій І.В. Політологія: Підручник / О.В. Воронянський, Т.Ю. Кулішенко, І.В. Скубій. – Харків: ХНТУСГ імені Петра Василенка, 2017 р. – 180 с.
3. Горлач М.І., Кремень В.Г. Політологія: наука про політику: Підручник (для студ. Вищ. Навч. Закл.) / М.І.Горлач, В.Г. Кремень. – Київ: Центр учбової літератури, 2009. – 840 с.
4. Піча В. М., Хома Н. М. Політологія: підручник для студ. вищ. закладів освіти. – 5-те вид., стер. – Л. : Новий Світ-2000, 2008. – 304 с.
5. Томахів В. Політологія, Навч. Посібник. Вид. т-е, доповнене / В. Томахів. – Тернопіль: ТНЕУ, 2018 р. – 244 с.
6. Тупчієнко Л.С. Політологія: підруч. [для студ. вищ. навч. закл.] / Л.С. Тупчієнко. – К. : Вид-во Нац. авіац. ун-ту «НАУ-друк», 2010. – 268 с.
7. Шляхтун П.П. Політологія: історія та теорія: Підручник / Л.С. Шляхтун. – К.: Центр учбової літератури, 2010 р. – 472 с.

Зміст лекції

У ході історичного розвитку практично у всіх країнах склався поділ суспільства на керовану більшість і керовану (управляючу) меншість. Ця меншість, яка здійснює функції управління, має специфічні особистісні особливості й професійні якості, які допомагають їй знаходитися при владі. Цей особливий прошарок людей називають правлячою або політичною елітою. Що ж являє собою політична еліта, яка її роль у політичному житті суспільства?

1 Походження політичної еліти і її роль у суспільстві

У перекладі із французького “еліта” означає “краще”, “добірне”. Ідеї поділу суспільства на “вищих” й “нижчих”, “аристократію” й “простолюдників” знаходять своє обґрунтування у творчості Конфуція, Платона, Н. Макіавеллі, Ф. Ніцше й ін. Наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. з'являються перші концепції еліт, авторами яких були Г. Моска, В. Парето, Р. Міхельс. На основі спостереження за реальним поведінням еліти в політичному житті вони створили цілісне подання про ролі еліти в суспільстві. Основні положення цієї концепції зводяться до наступного:

1. Суспільство закономірно ділиться на правлячу меншість й керовану більшість. В основі цього розподілу лежить природна нерівність людей по талантах і здібностям, інтелекту й багатству.

2. Еліта являє собою згуртовану групу, що відрізняється винятковими якостями й здібностями, яка усвідомлює свою перевагу над іншими.

3. Розвиток будь-якого суспільства направляється й залежить від політичної еліти.

4. Головне призначення політичної еліти – у прийнятті найважливіших політичних рішень.

У названих вище вчених були розходження в обґрунтуванні природи політичної нерівності. Наприклад, В. Парето визначав еліту по її вроджених психологічних властивостях і включав до неї тих, хто продемонстрував видатні якості або довів найвищі здатності у своїй сфері діяльності. “Головна ідея терміна “еліта”, – підкреслював мислитель, – перевага... У широкому змісті я розумію під елітою співтовариство таких людей, які властивостями розуму, характеру, спритністю, найрізноманітнішими здібностями володіють найвищою мірою”.

Трохи відмінне пояснення природи політичної нерівності дав Г. Моска. “Правлячі меншості, – писав він, – утворюються так, що індивіди, з яких вони складаються, відрізняються від мас деякими якостями, що дають їм певні матеріальні, інтелектуальні або навіть моральні переваги; інакше кажучи, вони повинні мати якісь необхідні якості, які надзвичайно цінуються й надають вагу в тім суспільстві, у якому вони живуть”.

Очевидно, що якості можуть змінюватися в процесі еволюції людського суспільства. Так, у примітивних суспільствах високо цінувалася військова доблесть. В процесі розвитку цивілізації переважною якістю стає багатство. Г. Моска спочатку розрізняв три якості, що відкривають доступ у політичний клас: військова доблесть, багатство, священство. Однак надалі прогрес людського суспільства пред’являв до політичного класу все нові вимоги. Разом із суспільством змінювався правлячий клас. Пізніше Г. Моска надавав особливого значення наявності в кандидатів наукових знань, уміння застосовувати їх. Розум, талант, освіченість індивіда в сумі обумовлювали його здатність управляти, яка була, на думку Г. Моска, домінуючим критерієм відбору в еліту.

Хоча концепція еліти була сформульована на початку ХХ ст., багато з її положень зберегли свою актуальність донині. Природно, у міру еволюції суспільства доступ у політичну еліту усе менше залежав від багатства й знатності, хоча й вони не перестали мати певного значення. Усе більше досягнення лідируючих політичних позицій стало залежати від спеціальної підготовки кандидата, його індивідуальних якостей, підтримки політичних партій і рухів.

Необхідно розвести поняття “пануюча еліта” й “політична еліта”. Вони співвідносяться як ціле й частина. Поняття “пануюча еліта” містить у собі різні групи, які безпосередньо або опосередковано беруть участь у владних процесах. Сюди входять політична, економічна, військова, ідеологічна, наукова й інші види еліт. Таким чином, політична еліта – це лише частина пануючої еліти (або як її ще називають правлячого класу). Але, на відміну від всіх інших груп, що становлять пануючу еліту, політична еліта безпосередньо бере участь у здійсненні політичної влади.

Отже, політична еліта – це певна група, прошарок суспільства, що концентрує у своїх руках державну владу й займає командні пости, управляючи суспільством.

Існування політичної еліти обумовлено наступними факторами:

- Законом поділу праці, що вимагає професійного заняття управлінням, певної спеціалізації, компетентності, особливих знань і здібностей.

- Високою соціальною значимістю управлінської праці і її відповідним стимулюванням.

- Широкими можливостями використання управлінської діяльності для одержання соціальних привілеїв (тому що вона прямо пов’язана з розподілом цінностей).

- Практичною неможливістю здійснення всеосяжного контролю за політичними керівниками.

- Відчуженістю більшості громадян від влади й політики внаслідок існування природної нерівності людей по їх розумових, психологічних, моральних й організаторських якостях і здібностям до управлінської діяльності.

Таким чином, в основі розподілу суспільства на політичну еліту й маси лежать об'єктивні фактори політичного, соціального й економічного характеру.

Політична еліта – не просто група осіб, волею випадку виявилися наділеними владою, а соціальна група, що формується в результаті “природного добору”, прошарок людей, що створюється з особистостей, які володіють певними здібностями, професійними знаннями, навичками, уміннями. Тому політична еліта є центральною ланкою державного управління, від діяльності якої в значній мірі залежить хід політичного розвитку суспільства, функціонування політичної системи.

Соціальне призначення політичної еліти відбивається, насамперед, у тих функціях, які вона виконує. Вони різноманітні й складні, і на їхній зміст великий вплив робить існуючий у країні політичний режим, стан міжнародної обстановки й ін.

Розглянемо лише найбільш істотні функції, виконувані політичною елітою: стратегічну, комунікативну, організаторську й інтегративну.

Зміст стратегічної функції полягає в розробці стратегії й тактики розвитку суспільства, визначенні політичної програми дій. Вона проявляється в генеруванні нових ідей, що відбивають суспільні потреби в радикальних змінах, у визначенні стратегічного напрямку суспільного розвитку, у виробленні концепції назрілих реформ.

Стратегічна функція повною мірою може бути реалізована лише на вищому рівні політичної еліти: парламентаріями, членами кабінету міністрів, експертами, радниками, помічниками президента, з використанням фахівців науково-дослідних інститутів, аналітичних центрів, великих учених.

Виконання політичною елітою стратегічної функції жадає від неї не тільки високого рівня компетенції й професіоналізму, але також сміливості й рішучості. Особливо тоді, коли більша частина пануючого прошарку не згодна з її стратегічним планом.

Успішна реалізація політичною елітою своєї стратегічної функції ви-значається не тільки якісним кадровим складом, призначених до вироблення політичного курсу країни, але й залежить від стану суспільної думки в країні, його відображення в прийнятих політичних рішеннях. А це вже завдання комунікативної функції.

Комунікативна функція передбачає ефективне уявлення, вираження й відображення в політичних програмах інтересів і потреб (політичних, економічних, культурних, регіональних, професійних й ін.) різних соціальних груп і верств населення і їхню реалізацію в практичних діях. Ця функція містить у собі вміння бачити особливості настроїв різних соціальних спільностей, швидко й точно реагувати на зміни в суспільній думці з різних життєво важливих питань.

Комунікативна функція припускає також захист соціальних цілей, ідеалів і цінностей (мир, безпека, справедливість й ін.).

Виконання даної функції жадає від представників політичної еліти певних якостей, зокрема: ораторського таланту при спілкуванні з великими масами людей, здатності чітко й конкретно відповідати на задані питання, уміння переконливо викладати програму розвитку суспільства, щоб вона викликала схвалення й ентузіазм людей.

Суть організаторської функції полягає в здатності політичної еліти забезпечити підтримку своїх програм масами. Ця функція передбачає здійснення на практиці виробленого курсу, втілення політичних рішень у життя.

Вироблений стратегічний курс втілюється в системі різних політичних заходів. До них відносяться:

- законодавчі (прийняття законів й інших нормативних актів парламентом, урядом, президентом);
- мобілізуючі (різні форми впливу на суспільну свідомість, формування настроїв, ціннісних орієнтацій людей);

- регулюючі (розподіл і перерозподіл ресурсів – матеріальних, людських, фінансових);
- координуючі (координація центральних і регіональних дій);
- контролюючі й ін.

Сутність інтегративної функції складається в зміцненні стабільності суспільства, стійкості його політичної системи, у запобіганні гострих конфліктів. Важливим змістом цієї функції є зімкнення різних верств населення на основі гармонізації їхніх соціальних інтересів, співробітництва й взаємодії всіх сил у суспільстві. Головне завдання політичної еліти в рамках виконання цієї функції – створення стійкої рівноваги політичних сил, формування стабільного політичного режиму, політичної системи даного суспільства.

2. Політична еліта: структура й системи відбору

Сучасна політична еліта неоднорідна, внутрішньо диференційована й істотно розрізняється залежно від конкретної країни й сформованих соціально-політичних умов. Все це спричиняє складність і різноманіття її класифікацій

За рівнем компетенції розрізняють національну, регіональну й місцеву еліти.

По місцю в системі влади виділяють правлячу, що безпосередньо володіє державною владою, і опозиційну (контреліта).

За обсягом владних повноважень еліта ділиться на вищу, середню й адміністративну.

Вища політична еліта містить у собі провідних політичних керівників, їхнє найближче оточення й тих, хто займає вищі пости в законодавчій, виконавчій і судовій владі (безпосереднє оточення президента, прем'єр-міністр, його заступники й провідні міністри, спікер парламенту, керівники депутатських фракцій), чисельно досить обмежене коло людей (100–200 чоловік), що приймають найбільш значимі для суспільства політичні рішення.

Середня політична еліта формується з величезної кількості виборних посадових осіб: парламентаріїв, сенаторів, депутатів, губернаторів, мерів, лідерів різних політичних партій і суспільно-політичних рухів. Середня еліта становить приблизно 5 % дорослого населення.

Адміністративна еліта (бюрократична) – це вищий прошарок державних службовців (чиновництва), які займають високі посади в міністерствах, департаментах й інших органах державного управління. Адміністративна еліта примикає до політичної еліти, хоча по організаційній ознаці (апарат влади) її можна виділити в самостійну групу. Соціологічні дослідження бюрократії показують, що це відносно автономний, внутрішньо згуртований прошарок, призначений для виконавської діяльності, однак на ділі вододіючий великим впливом на політику.

Системи відбору в еліту

Залежність динаміки розвитку суспільства від ефективності політичних рішень, які приймає еліта, вимагає й ретельного відбору осіб для виконання владно-управлінських функцій. У західних країнах політика давно перетворилася в професію, тому процесу підготовки й відбору в еліту приділяється серйозна увага. Найбільш важливі питання при цьому: як і з кого здійснюється відбір, хто його здійснює, яким критеріям повинен відповідати кандидат на керівну посаду?

Існує дві основні системи відбору, рекрутування еліти: гільдій й ан-трепренерська (підприємницька). У чистому виді вони зустрічаються до-сить рідко. Антрепренерська система в більшій мірі характерна для демократичних держав. Система гільдій – для авторитарних і тоталітарних держав, хоча її елементи широко застосовуються й у демократичних державах, особливо в економіці й державно-адміністративній сфері.

Для системи гільдій характерні:

- Закритість, відбір претендентів на вищі посади в основному з нижчих верств самої еліти; шлях вгору повільний та еволюційний.
- Наявність високих вимог для заняття посад. Це можуть бути вік, стаж роботи, освіта, партійність, національність, характеристика керівництва й т.д.

- Невелике, закрите коло селекторату (людей, що здійснюють відбір). Як правило, у нього входять лише члени вищестоящого керівного органа або один перший керівник – глава уряду, фірми й т.п.

- Кооптація, призначення зверху як головний спосіб заняття керівних посад.

- Тенденція до відтворення вже існуючого типу еліти, лідерства і властивих їм типологічних характеристик.

Ця система не передбачає конкурентності між кандидатами, оскільки сама система влади гранично суворо формалізована та ієрархізована. Система гільдій може панувати лише в політизованих суспільствах із частковою чи повною відсутністю громадянського суспільства. Свідченням цьому є номенклатурна система фільтрації, яка утвердилась в тоталітарних режимах. Номенклатура (лат. *nomenclatura* – "розпис імен") – це спосіб посідання керівних постів виключно за ознакою належності до правлячої партії. Кар'єрне просування тут поставлене в залежність від повного політико-ідеологічного конформізму кандидата, особистої відданості новому лідеру, навичок кулуарних "апаратних ігор". Свій початок номенклатурна система бере в непотизмі (лат. *peros* – "племінник"), коли римські цезарі призначали на синекури своїх родичів чи осіб з найближчого оточення.

Антрепренерська система багато в чому протилежна системі гільдій і характеризується:

- Відкритістю, можливістю для представників різних груп претендувати на заняття лідируючих позицій.

- Невеликою кількістю формальних вимог щодо претендентів.

- Широким колом селектората, що може містити в собі всіх виборців країни; високою конкурентністю відбору, гостротою суперництва відповідно до виборчих законів.

- Першорядною значимістю особистісних якостей, суспільної активності, умінням захопити привабливими ідеями й програмами.

- Можливістю досягнення певної пропорційності представлення в еліті різних соціальних груп населення, політичних партій і рухів.

Обидві системи мають як позитивні, так і негативні сторони. Антре-пренерська система більше цінує видатних особистостей. Вона відкрита для молодих лідерів і нововведень. У той же час її певними недоліками є відносно більша ймовірність ризику й непрофесіоналізму в політиці, порівняно слабка передбачуваність політики, схильність до надмірного захоплення зовнішнім ефектом. У цілому ж, як показує практика, антрепренерська система рекрутування еліт добре пристосована до динамізму сучасного життя.

До числа сильних сторін системи гільдій відноситься врівноваженість рішень, менший ступінь ризику при їхньому прийнятті, низька ймовірність внутрішніх конфліктів, більша передбачуваність політики. Головні цінності цієї системи – консенсус, професійний досвід, наступність. У той же час системі гільдій властиві бюрократизація, організаційна рутинність, консерватизм. Вона утрудняє виправлення помилок й усунення недоліків з ініціативи знизу. Без доповнення конкурентними механізмами ця система веде до поступової дегенерації еліти, що виражається в її нездатності виконувати керівні функції в соціальній системі, її відриву від суспільства й перетворенню в привілейовану касту.

Зрозуміло, що в політиці немає математично вивірених розрахованих систем, які дозволяють безпомилково визначити оптимальну селекцію політичних еліт. Тому на практиці обидві системи відбору не спрацьовують у "чистому" вигляді. Звичайно недоліки однієї системи компенсуються запозиченням переваг іншої, що також не гарантує високої якості такого поєднання.

Ефективність діяльності політичної еліти залежить не тільки від системи її рекрутування, але й від політичної орієнтації її членів, ступеня підтримки з боку населення, соціального походження й партійної приналежності її представників.

3. Сучасні теорії еліт

Сучасні теорії еліт різноманітні. Серед них можна виділити цілий ряд напрямків. Історично склалося так, що першою групою теорій, які не втратили свою значимість і сьогодні, є розглянуті в началі теми концепції Г. Моски, В. Парето та Р. Міхельс. Політологи їх відносять до макіавеллістської школи.

Макіавеллістські теорії еліт зазнають критики за перебільшення значення психологічних чинників, антидемократизму і недооцінки ролі і активності мас, недостатню увагу явищам еволюції суспільства, цинічне ставлення до боротьби за владу.

Перебороти недоліки макіавеллістської школи намагалися представники ціннісних теорій еліт (В. Ропке, Ортега-і-Гассет й ін). Вони також вважають еліту головною конструктивною силою суспільства, однак займають більш м'яку позицію стосовно демократії, пристосовуючи елітарну теорію до реального життя сучасних демократичних держав. Різноманітні ціннісні концепції еліт істотно розрізняються за ступенем їхнього аристократизму, відношення до мас, демократії та ін. Водночас їм притаманний і ряд спільних рис, які зводяться до наступного.

- Належність до еліти визначається високими якостями і показниками в найбільш важливих для всього суспільства сферах діяльності. Еліта – найцінніший елемент соціальної системи, орієнтований на задоволення її найважливіших потреб.

- Еліта відносно згуртована на здоровій основі виконуваних нею керівних функцій. Це не об'єднання людей, що прагнуть реалізувати свої егоїстичні групові інтереси, а співробітництво осіб, що піклуються насамперед про загальне благо.

- Взаємовідносини між елітою і масою мають характер не стільки політичного або соціального панування, скільки керівництва, що припускає управлінський вплив, заснований на згоді і добровільній слухняності керованих і авторитеті керуючих.

- Формування еліти – не стільки результат озлобленої боротьби за владу, скільки слідство природного добору суспільством найбільше цінних представників. Тому суспільство повинно прагнути удосконалювати механізм такої селекції, вести пошук раціональної, найбільш результативної еліти у всіх соціальних верствах.

- Елітарність – умова ефективного функціонування будь-якого суспільства. Вона заснована на природному поділі управлінської і виконавчої праці, закономірно впливає з рівності можливостей і не суперечить демократії. Соціальна рівність повинна розумітися як рівність життєвих шансів, а не рівність результатів, соціального статусу. Оскільки люди не рівні фізично, інтелектуально, по своїй життєвій енергії й активності, то для демократичної держави важливо забезпечити їм приблизно однакові стартові умови. На фініш же вони прийдуть у різний час і з різними результатами.

Деякі прихильники ціннісних теорій еліт розробляли кількісні показники, що характеризують її вплив на суспільство. Так, російський вчений Н. А. Бердяєв на основі аналізу розвитку різних країн і народів вивів "коефіцієнт еліти" як відношення високоінтелектуальної частини населення до загального числа грамотних. Коефіцієнт еліти, що складає понад 5%, означає наявність у суспільстві високого потенціалу розвитку. Як тільки цей коефіцієнт опускався до приблизно 1 %, то імперія припиняла існування, у суспільстві спостерігався застій.

Ціннісні уявлення про роль еліти в суспільстві переважають у сучасних неоконсерваторів, які стверджують, що елітарність необхідна для демократії. Але сама еліта повинна служити моральним прикладом для інших громадян і вселяти до себе повагу.

Ціннісні уявлення про еліту лежать й в основі концепцій демократичного елітизму, широко розповсюджених у сучасному світі. Видні представники цього напрямку – Р. Даль, С. М. Ліпсет, Л. Зінгер й інші – виходять із розуміння демократії як конкуренції між потенційними керівниками за довіру й голоси виборців.

Елітарні теорії демократії розглядають керівний прошарок як групу, що не тільки володіє управлінськими якостями, але й захищає демократичні цінності, здатну стримати

часто властивий масам ідеологічний і політичний ірраціоналізм, емоційну невірноваженість і радикалізм.

Ідею ціннісного трактування еліти розвивають й істотно збагачують концепції плюралізму еліт (О. Штаммер, Д. Рісмен, С. Келлер й ін.). Ці концепції нерідко називають функціональними теоріями еліти. Вони базуються на таких специфічних постулатах:

- Заперечення еліти як єдиної групи, визнання безлічі еліт (професійної, військової, регіональної й т.д.), плюралізм еліт визначається різноманіттям соціальної структури.

- Існування конкуренції еліт, що відбиває економічну й соціальну конкуренцію в суспільстві.

- Розпилення влади в демократичному суспільстві між усілякими групами, які в різних формах здійснюють керування суспільством; самі відносини влади мінливі й навіть ситуативні.

- Розходження між елітою й масами відносні, громадяни можуть входити до складу еліти, брати участь у процесі прийняття рішень. Тому еліти – не головний суб'єкт політики, важливіші – групи інтересів.

Концепції плюралізму еліт багато в чому ідеалізують реальне суспільство. Спостереження показують нерівномірність впливу різних соціальних верств на політику й піднесення окремих груп над всіма іншими.

Свого роду ідейним антиподом концепціям плюралізму еліт виступають різні ліволіберальні теорії еліт, зокрема, теорія пануючої еліти (Р. Мілс). Представники даного напрямку теорій еліти виходять із того, що суспільство управляється винятково однією пануючою елітою.

Основні положення цих теорій:

- У реальному житті еліта перебуває на вищому рівні влади й не допускає маси до участі в політиці. Можливості демократичних інститутів (вибори, референдуми й т.д.) незначні.

- Пануюча еліта займає ключові позиції в державі й на цій основі забезпечує собі владу, багатство й популярність.

- Між елітою й масами велике розходження, подолання якого практично неможливо.

Наявність різних підходів в оцінці місця й ролі політичних еліт у суспільстві свідчить про їхню важливість у науковому й практичному змісті. Елітарність сучасного суспільства не викликає сумнівів. Це – політична реальність, яку не можна перебороти, а потрібно врахувати й ефективно використати.

4. Політична еліта України

В Україні завжди існувала проблема національної політичної еліти, здатної розв'язувати складні державні завдання у конкретній історичній ситуації. Такі визначні постаті української політичної думки, як В. Липинський, Д. Донцов, пояснювали причини поразок українських національно-визвольних намагань відсутністю національної політичної еліти. Це твердження справедливе, якщо брати до уваги те, що політична еліта може сформуватися в умовах національної держави, коли політика є важливою сферою суспільного життя. Короткочасний період боротьби за українську державність і ще менш тривале існування цієї держави в історичному сенсі були недостатніми, щоб визрівала повноцінна національна політична еліта.

Комуністичний режим знищив не тільки національні прошарки, а й соціальний ґрунт для відтворення національної еліти, здатної по сучасному мислити і діяти. Роль еліти в авторитарно-тоталітарному суспільстві виконувала номенклатура, риси якої значною мірою не відповідали сучасній елітарній моделі, що існувала в демократичних цивілізованих країнах.

Державне відродження України передбачало і формування нової політичної еліти, здатної забезпечити розбудову держави. Становлення політичної еліти сучасної України проходить під впливом політичних, економічних, соціальних і геополітичних процесів. М. Шульга виділяє чотири етапи становлення політичної еліти України (див. Шульга Н.

Этапы становления политической элиты в Украине в годы независимости // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2006. – № 4. – С. 24 – 37).

Перший етап: 1989 – 1994 р. Цей етап пов'язаний з часом визрівання процесів, передуючих зміні суспільно-політичного порядку в країні і з першими роками після проголошення незалежності. В цей час формувалася нова еліта, яка існувала поряд зі старою радянською. Нова була рекрутована подіями кінця 80 – х початку 90 – х років минулого століття. Проходила конвертація політичного і адміністративного капіталів старої еліти (працівників партійних, комсомольських організацій, керівників підприємств) в економічний, а також накопичення фінансового капіталу у лідерів злочинних (як економічних так і сугубо кримінальних) угруповань. Одним із наймасштабніших механізмів легального перерозподілу власності стала ваучеризація. На цьому етапі розпочалось різке зuboжіння основної маси населення.

Другий етап: 1994 – 1999 р. Проходить накопичення капіталу у всіх трьох групах еліти – старої правлячої, нової правлячої і нової кримінальної. Розростається тіньова економіка, укореняється мафія, її верхівка вливається у правлячу еліту. Розгортається протиборство регіональних еліт. Сходять з політичної арени дисиденти.

Третій етап: 2000 – 2004 р. формуються потужні олігархічно-кланові угруповання, побудовані за принципом зрощення влади з власністю. Проходить перерозподіл владного ресурсу, формується нова контреліта, укріплюються позиції правої контреліти в парламенті.

Четвертий етап: з кінця 2004 р. Фактично розпочався після інавгурації президента В. Ющенко на початку 2005 р. Під час президентських виборів поглибився розкіл владної еліти, розпочалось протистояння регіональних еліт. Відбулася після виборна масова рекрутація еліти, яка не забезпечила повноцінної зміни еліти і в результаті призвела до різкого сплеску управлінської некомпетентності органів виконавчої влади. Ситуація ускладнюється перманентними виборами (2006 р., 2007р.) до парламенту, відновлюючи розкіл політичної еліти за регіональною ознакою.

На порядку денному – питання консолідації еліти.

Формування еліти дуже важлива справа, над її вирішенням повинні працювати школи, вузи, урядові інститути.

Лідерство – універсальний по своїй природі феномен громадського життя. Воно існує скрізь – у великих і малих організаціях, у бізнесі й у релігії, у неформальних організаціях і масових демонстраціях. Лідерство властиве будь-якій сфері людської діяльності, для існування й прогресу якої потрібне виділення лідерів і послідовників.

Важливість проблеми лідерства багаторазово зростає в політичній сфері. Тут концентруються владні інтереси громадян, механізми протиборства або співробітництва політичних лідерів, їхніх послідовників і супротивників.

5. Природа й сутність лідерства

Спостерігаючи за поведінням політичної еліти конкретного суспільства, можна помітити, що окремі її представники відрізняються явним пріоритетом у впливі на суспільство в порівнянні з іншими. Особистість, що робить постійний і вирішальний вплив на суспільство, державу, організацію, називається політичним лідером.

Поняття “лідер” походить від англійського “leader”, що означає ведучий, керуючий іншими людьми. Зміст даного слова досить точно відображає призначення людини-лідера, її місце й роль у суспільстві, процеси, до яких вона причетна, її функції. Для лідера характерна здатність впливати на інших людей у напрямку організації їхньої спільної діяльності для досягнення певних цілей. Лідери очолюють, ведуть за собою різні людські спільності – від невеликих груп людей до співтовариств державного рівня.

Становлення й функціонування лідерів – це об'єктивне й універсальне явище; об'єктивне – тому що будь-яка спільна діяльність має потребу в організації, у виробленні найбільш раціональних і прийнятних шляхів досягнення цілей. Ці функції виконують люди, у яких вірять, які мають авторитет, люди високоактивні й енергійні. Універсальне

явище – тому що лідер необхідний для всіх видів спільної діяльності людей, груп, організацій, рухів. Можна говорити про лідерів у політиці, бізнесі, науці, мистецтві, релігії, партіях, профспілках, студентських групах і т.д.

З поняттям “лідер” тісно пов'язане інше поняття – “лідерство”. Під ним розуміється складний механізм взаємодії лідерів і ведених. Цей механізм припускає, з одного боку, генерування лідером нових ідей, активний і діючий вплив на людей, керування ними. З іншого боку – готовність людей підкорятися лідерові, йти за ним, брати участь у виконанні поставлених ним завдань.

Політичний лідер – це не просто людина, що керує політичними процесами, здійснює функції по управлінню суспільством, політичною організацією або рухом. Політичний лідер – це той, хто здатний змінювати хід подій і спрямованість політичних процесів. Тому очевидно, що не кожен прем'єр-міністр, монарх, керівник політичної партії, а тим більше парламентарій, стає політичним лідером. Політичні лідери активізують політичні процеси в суспільстві. Вони висувають програми, що визначають хід історичного розвитку суспільства. Реальна політика ніколи не вершилася без участі політичних лідерів, які виступають головними діючими особами в політичних процесах, їхніми основними стимуляторами.

Політичні лідери загальнодержавного, загальнонаціонального масштабу – це державні діячі, керівники великих партій, депутати, лідери суспільно-політичних рухів, ініціатори різного роду суспільних об'єднань. Їх характеризує можливість реально впливати на політику: визначати стратегію розвитку суспільства, формувати уряди, контролювати кабінети міністрів.

Політичне лідерство – це механізм і конкретні способи реалізації влади. Політичне лідерство являє собою вищий рівень лідерства, оскільки воно відображує політичні процеси й відносини у вищих структурах влади, фіксує владні відносини між суб'єктом й об'єктом політики на вершині політичної піраміди.

Феномен лідерства намагаються пояснити багато теорій. Прихильники теорії рис розглядають лідера як сукупність його певних психологічних рис, наявність яких сприяє висуванню індивіда на лідируючі позиції, і наділяють його здатністю приймати владні рішення відносно інших людей. Серед найбільш значимих рис лідера називалися такі, як ініціативність, компетентність, гострий розум, ентузіазм, упевненість, дружелюбність, товариськість, почуття гумору й т.д. До обов'язкових якостей сучасних політичних лідерів у демократичних країнах все частіше додають фото- і телегенічність, зовнішню привабливість, здатність вселяти людям довіру й ін.

Для перевірки теорії рис були проведені великі конкретні дослідження. Вони значною мірою поставили під сумнів цю концепцію, тому що виявилось, що при детальному аналізі індивідуальні якості лідера майже в точності збігаються з повним набором психологічних і соціальних ознак особистості взагалі. До того ж багато видатних здібностей людей протягом багатьох років, а часто й всього життя виявляються незатребуваними, не знаходять застосування.

Однак, все це зовсім не означає повного заперечення теорії рис. Очевидно, що для заняття лідируючих позицій в умовах конкуренції дійсно потрібні певні психологічні й соціальні якості. При цьому їхній набір значно варіюється залежно від історичних епох, окремих держав і конкретних ситуацій.

Ідею залежності лідерства від певних соціальних умов обґрунтовує й розвиває ситуаційна теорія. Вона виходить із відносності й множинності лідерства. Лідер – функція певної ситуації. Саме сформовані конкретні обставини визначають відбір політичного лідера й детермінують його поведінку. Так, наприклад, в ісламському Ірані неминуче будуть відкинуті політики європейського або американського типу. Точно також і релігійний лідер-пророк не зуміє виявити себе на політичній арені Заходу.

Очевидно, що вимоги до лідера значно розрізняються й залежно від того, чи перебуває дана держава в стані кризи або ж розвивається стабільно.

З погляду ситуаційного підходячи лідерські якості відносні. Одна людина може виявити риси лідера на мітингу, друга – у повсякденній політико-організаційній роботі, третя – у міжособистісному спілкуванні й т.п. У цілому ж лідерів відрізняють головним чином цілеспрямованість, готовність взяти на себе відповідальність за рішення того або іншого завдання, а також компетентність.

Природа політичного лідерства досить складна й не піддається однозначній інтерпретації. Прояснити його суб'єктивні механізми допомагають психологічні теорії й, зокрема, психоаналітичне пояснення лідерства. Як уважав основоположник психоаналізу З.Фрейд, в основі лідерства лежить подавлене лібідо – переважно несвідомий потяг сексуального характеру. (Послідовники Фрейда трактують лібідо більш широко – як психічну енергію взагалі). У процесі сублімації воно проявляється в прагненні до творчості й, у тому числі, до лідерства. Фрейд виділив дві категорії індивідів за критерієм їхнього відношення до лідерства: ті, хто прагнуть до влади, і ті, хто почуває внутрішню потребу в підпорядкуванні, у чийсь заступництві.

Французький дослідник психології мас Г. Лебон розділяв народ на лідерів і масу. Значення лідерів у суспільному житті він сильно перебільшував, а роль юрби, навпаки – недооцінював. Він уважав, що лідерами можуть бути всі, досить тільки їм навчитися володіти психологією мас. Юрба завжди шукає вождя й сама, на думку Г. Лебона, прагне до підпорядкування.

Помітний внесок у розвиток психоаналізу внесли вчені Франкфуртської школи Э. Фромм, Т. Адорно й ін. Вони виявили тип особистості, схильний до авторитаризму й прагнучий до влади. Така особистість формується найчастіше в суспільствах, охоплених системною кризою, у результаті чого переважає атмосфера масового розпачу й тривоги. При цих обставинах народ шукає свого рятівника й готовий довірити йому свою долю. Авторитарний лідер прагне підкорити собі всі структури громадянського суспільства, схильний до містики, керується в першу чергу емоціями й не терпить рівності й демократії.

Для вивчення природи лідерства велике значення мають типологізації політичних лідерів.

6. Типологія політичного лідерства

Відповідно до різних підстав і критеріїв виділяють безліч типів лідерства

Багато дослідників лідерства опираються на типологію, розроблену німецьким філософом і соціологом М. Вебером. Його типологія опирається на поняття “авторитет”. М. Вебер розумів під лідерством здатність віддавати накази й домагатися покори. В основі цієї здатності лежать різні ресурси, які забезпечують підпорядкування лідерові з боку населення. Добровільне підпорядкування лідерові (це і є авторитет) досягається різними засобами. М. Вебер виділяв три типи лідерства:

1. Традиційне – право на лідерство засновано на існуючих у суспільстві традиціях. Наприклад, старший син монарха після його смерті визнається монархом. Такий тип лідерства в більшій мірі властивий доіндустріальному суспільству.

2. Раціонально-легальне – право на лідерство виникає внаслідок установлених у даному співтоваристві формальних узаконених процедур. Це по суті справи бюрократичне лідерство. У ньому урядовець-лідер-чиновник одержує авторитет не в силу традиції або якихось особливих якостей, а як виконавець певної державної функції.

3. Харизматичне – засновано на вірі в екстраординарні здатності лідера, на культурі його особистості. Воно має емоційну основу. Харизматичний авторитет не пов'язаний з нормативним порядком призначення на керуючу посаду й залежить також не стільки від ідей, скільки від прихильності мас, їхньої віри в особливі якості вождя, від їхнього преклоніння перед ним.

По М. Веберу, такий лідер здатний запропонувати суспільству нові відповіді на хвилюючі його питання й виступити з ініціативами, які виходять за рамки того, що

прийнято в даному суспільстві, і у звичайних умовах були б ефективно блоковані. Отже, харизматичний лідер найчастіше грає новаторську або революційну роль.

Сила харизми лідера може бути настільки велика, що його недоліки нерідко сприймаються як достоїнства (наприклад, авторитарність), стають частиною еталонного образу вождя. Такому лідерові прощаються провали в політиці, нелегітимні дії. Відповідальність за перші покладається на оточення лідера, другі – сприймаються як щось виправдане обставинами, турботою про благо народу.

Іноді абсолютизація ролі лідера приймає форму культу особистості, язичеського преклоніння перед харизматичною фігурою.

Можлива диференціація й типологія політичних лідерів залежно від використовуваних ними методів управління суспільством. Відповідно до даного критерію в політології виділяють два стилі – демократичний й авторитарний.

Демократичний політичний лідер ініціює максимальну участь кожного в діяльності групи, не концентрує відповідальність у своїх руках, а намагається розподілити її серед членів групи. Такі лідери відкриті для критики, доброзичливі до людей, створюють атмосферу співробітництва й спільності інтересів.

Авторитарний політичний лідер орієнтується на недемократичні, монопольні методи управління. Зв'язки між членами групи при такому лідері зведені на нівець або ж проходять під його жорстким контролем. Він не допускає критики, інакомислення, віддає перевагу одноособовому напрямку впливу, заснованому на погрозі застосування сили.

Одним з узагальнюючих критеріїв для типології політичних лідерів є цілі, які вони ставлять, і вплив, який вони здійснюють на суспільство. За цими критеріями американський політолог Р. Такер виділяє три типи політичних лідерів: консерватори, реформатори, революціонери.

Консерватори направляють всю свою активність і всі свої дії на обґрунтування необхідності збереження суспільства в його сучасному виді.

Реформатори прагнуть до радикального перетворення суспільного устрою за допомогою проведення широкомасштабного реформування, насамперед, владних структур.

Революціонери ставлять метою перехід до принципово іншої суспільної системи.

Однією з сучасних і найбільш загальнопоширених типологій лідерства є система американського вченого Маргарет Дж. Херманн. Вона класифікує лідерів залежно від їхнього іміджу. “Імідж” у перекладі з англійського означає “образ”, а в повсякденному житті під ним мають на увазі візуальну привабливість особистості. М. Херманн виділяє чотири збірних образи лідерів на основі обліку чотирьох змінних: характеру лідера; властивостей його конституентів (прихильників, виборців і т.д.); способів взаємозв'язку лідера і його прихильників; конкретної ситуації, у якій здійснюється лідерство.

Перший образ (імідж) – лідер-прапороносець. Його відрізняє власний погляд на реальність, наявність образу бажаного майбутнього й знання засобів його досягнення. Лідер-прапороносець визначає характер тих процесів, що відбуваються в суспільстві, їх темпи і можливі засоби перетворень.

Другий образ – лідер-служитель. Він досягає визнання завдяки тому, що найточніше виражає інтереси своїх прихильників. Лідер діє від їхнього імені. На практиці лідери такого типу керуються тим, чого очікують, у що вірять й у чого потребують його виборці.

Третій образ – лідер-торговець. Його істотна риса – здатність привабливо піднести свої ідеї й плани, переконати громадян у їхній перевазі, змусити “купити” ці ідеї, а також залучити маси до їхнього здійснення.

Четвертий образ – лідер-пожежний. Він відрізняється швидкою реакцією на насущні вимоги часу, сформульовані його прихильниками. Лідер-пожежний здатний ефективно діяти в екстремальних умовах, швидко приймати рішення, адекватно реагувати на ситуацію.

Виділення чотирьох збірних образів лідерів у достатній мірі умовно, оскільки в чистому виді вони зустрічаються рідко. Найчастіше ті або інші властивості від кожного ідеального типу сполучаються в лідерстві однієї особистості на різних етапах її політичної кар'єри.

7. Функції політичних лідерів

Функції, виконувані політичними лідерами, визначаються тими цілями, які вони ставлять, і тією ситуацією (економічною й політичною) у якій їм доводиться діяти.

В умовах кризової ситуації політичний лідер направляє свої зусилля, насамперед, на реалізацію наступних функцій:

Аналітична, або постановка діагнозу. Її виконання припускає глибокий і всебічний аналіз причин ситуації, що склалася, вивчення сукупності об'єктивних і суб'єктивних факторів і реалій.

Розробка програми дій. У її реалізації велику роль відіграють особистісні якості політичного лідера: розум, рішучість, енергійність, інтуїція, відповідальність.

Мобілізація країни на виконання прийнятої програми. Виконання цієї функції багато в чому залежить від уміння й здатності політичного лідера спілкуватися із широкими масами, переконувати, надихати, привернути на свій бік тих, хто не визначився.

Названі функції характерні для надзвичайної ситуації. В умовах від-носної стабільності суспільства коло функцій політичного лідера розширюється.

Насамперед, політичний лідер повинен виконувати новаторську функцію, тобто свідомо вносити нові конструктивні ідеї соціального устрою суспільства. Для цього розробляються нові політичні програми й стратегічні плани суспільного розвитку, здійснюються відновлення, реорганізація політичних структур. Політичний лідер формулює нові соціальні цілі й завдання, обґрунтовує стратегічні пріоритети й тактичні засоби й методи їхнього досягнення. Кожне політичне рішення повинне бути глибоко продумано, ретельно проаналізоване на різноманітній основі, оскільки сфера політики – вид ризикової діяльності, що зачіпає долі мільйонів людей. Висування загальнонаціональних цілей і програм з необхідністю вимагає всебічного аналізу соціальних, матеріальних, фінансових і політичних ресурсів їхньої реалізації.

Комунікативна функція припускає відображення всього спектра потреб й інтересів людей як у політичних маніфестах і програмах політичних лідерів, так й у їхній практичній діяльності. Політичний лідер повинен стежити за постійно мінливими суспільними настроями й думками, що відображають динаміку життя, що постійно змінюється. Політичні лідери повинні володіти даром передбачення нових проблем і протиріч у суспільстві.

З новаторської і комунікативної логічно випливає організаторська функція, що містить у собі вміння направити й організувати дії мас, об'єднати зусилля всіх верств суспільства на втілення політичних програм і рішень у життя.

Організаторська функція включає також формування кадрів і об'єднання прихильників реформ.

Продовженням організаторської є координаційна функція, яка спрямована на координацію й узгодження дій всіх суб'єктів політичних перетворень – інститутів й установ влади, а також практичних виконавчих рішень. Координаційна функція містить у собі кореляцію, координацію діяльності всіх галузей влади й владних інститутів: парламенту, суду, органів виконавчої влади.

Інтегративна функція спрямована на підтримку цілісності й стабільності суспільства, громадського миру й злагоди. Вона передбачає забезпечення єдності всіх політичних сил суспільства, згуртованості всіх його соціальних груп.

Крайня, максимально завищена оцінка функцій й ефективності політичного лідера проявляється в культі особистості. Він означає надмірне звеличування й навіть обожнювання людини. Культ особистості зустрічається в тоталітарних й авторитарних державах.

Сприятливим суб'єктивним живильним середовищем культу особистості є патріархальна й підданська політична культура, які виходять із віри в "гарного царя" або керівника, із прийняття жорсткої ієрархічної організації суспільства. Однак найважливішою безпосередньою причиною культу особистості звичайно є величезна концентрація політичної, духовної, економічної й соціальної влади в руках однієї людини. Також становленню культу особистості сприяє тотальна особиста залежність всіх нижчестоящих, не стільки від результатів своєї діяльності, скільки від прихильності начальства.

8. Сучасні тенденції у розвитку політичного лідерства

В останні десятиліття в розвитку політичного лідерства позначився ряд нових тенденцій. Для величезної кількості людей масштабні стресові ситуації, які властиві ХХ ст., корінні зміни, викликані науково-технічним прогресом, породили глобальні проблеми, що кидають виклик людській цивілізації. Дані обставини пред'явили нові, підвищені вимоги до політичних лідерів. Масштабною тенденцією в еволюції лідерства став різкий ріст відповідальності політичних лідерів за долі людей, за сьогодення й майбутнє народів і держав, якими вони управляють. Сучасні політичні лідери вже не можуть висувати програми розвитку своїх держав без урахування глобальних проблем людства.

Важливою тенденцією в розвитку політичного лідерства в останні десятиліття є концентрація активності лідерів на економічних і соціальних проблемах. Особливо це відрізняє політичних лідерів демократичних держав. Розвиток даної тенденції обумовлено багатьма обставинами. Головна з них полягає в тім, що ріст добробуту нації, пов'язаний з активністю того або іншого політичного лідера, – найбільший наочний показник для визнання політичного діяча як політичного лідера. Інша обставина пов'язана з великими тимчасовими рамками політичної активності (наприклад, президенти вибираються на 4-5 років). Високий економічний результат, ріст добробуту нації – головна передумова для обрання на ще один строк.

Американський політолог Р. Такер відзначає таку тенденцію як зниження ймовірності появи в сучасних умовах політичних лідерів-героїв, таких, наприклад, як Наполеон. Причин дуже багато. Це й поділ влади, і обмеження діяльності лідерів конституційними й правовими нормами й ін. Крім того, як уже підкреслювалося, великі політичні лідери з'являються в періоди глибоких криз. Кризові періоди – це війна й пов'язана з нею розруха, це найглибші спади виробництва обумовлені циклічним характером розвитку економіки. Якщо мати на увазі типові для минулого кризові ситуації, то їхня ймовірність у цей час з відомих причин істотно знижена. Нова світова війна несе в собі загрозу самому існуванню людства при можливості використання ядерної зброї. Що стосується економічних криз, подібних до кризи 30-х років, те сучасні держави навчилися їх прогнозувати й не допускати. Саме із цих причин для сучасності типові не лідери-герої, а такі політичні лідери, які в конкретних умовах забезпечують своїм країнам три найвищі цінності: національну безпеку, ріст добробуту народу й права людини.

У міру скорочення у світі недемократичних режимів і відповідно становлення нових демократичних держав виявляється тенденція скорочення меж влади політичного лідера. Розвитку даної тенденції сприяє вдосконалювання системи поділу влади.

Особливо варто виділити таку тенденцію в розвитку лідерства як професіоналізація. Політична праця поступово стає професією, аналогічною професії конструктора, лікаря або адвоката. Вона стає головним і постійним джерелом доходу. Хоча професійні політики займають виборні посади, більшість із верхнього ешелону влади звичайно зберігає свій рід занять навіть після зміни правлячої партії. Цьому сприяє акумуляція ними ряду політичних посад у парламенті, партії, органах місцевого самоврядування й деяких інших установ.

У ряді країн (Японія, Франція, США й ін.) проблема професіоналізації політичної діяльності вирішується відбором майбутніх політичних лідерів ще в дитячому або підлітковому віці і їхній підготовці в спеціальних школах й університетах. Такі міри, які

пов'язані із розвитком політичної участі громадян і зміцненням контролю за тими, хто має владу, сприяють підвищенню ефективності політичного лідерства, його підпорядкованості інтересам усього суспільства.

Питання для самоперевірки:

1. Назвіть фактори, що обумовлюють існування політичної еліти?
2. Які функції виконують політичні еліти в суспільстві?
3. Які рівні можна виділити в політичній еліті сучасних суспільств?
4. Розкрийте механізми рекрутування еліти (система гільдій та антрепренерська).
5. У чому позитивний сенс ціннісних теорій еліт?
6. Який взаємозв'язок між ціннісними теоріями еліт і концепцією їхньої плуралізму?
7. У чому суть теорії пануючої еліти?
8. Назвіть відомих вам представників національної, регіональної й місцевої політичної еліти України.
9. Які зміни відбулися в складі політичної еліти України за останні роки?
10. Розкрийте зміст понять “лідерство” й “політичне лідерство”.
11. Як обґрунтовується природа лідерства в теорії рис? У чому недоліки цієї теорії?
12. У чому достоїнства й недоліки ситуаційної теорії?
13. Що нового відкриває психоаналіз у розумінні природи лідерства?
14. У чому сутність типології лідерства в роботах М. Вебера?
15. Які типи лідерства виділяються залежно від сформованого іміджу лідера?
16. Розкрийте зміст функцій політичного лідерства.
17. Якими якостями, на Ваш погляд, повинен володіти сучасний лідер?
18. Які типи лідерів представлені на політичному олімпі України?